

Київський університет ім.Тараса Шевченка

На правах рукопису

ПЕТАСЮК Олена Іванівна

ВИРОБНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ СПОЖИВЧОЇ
ТА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ
В УСРР /1921 - 1929 рр./

07.00.02 - Новітня історія України.

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ - 1994

АВ 30,945

дисертацією в рукопис.

Робота виконана на кафедрі новітньої історії України
Київського університету імені Тараса Шевченка.

Науковий керівник – доктор історичних наук,
професор А.Г. Слюсаренко

Офіційні опоненти:

доктор історичних наук, професор С.В. Кульчицький,
кандидат історичних наук П.Д. Овчаренко.

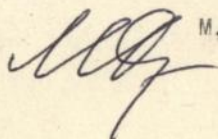
Провідна установа: Київський державний інститут культури.

Захист відбудеться "17" вересня 1994 р. о 10 годині
на засіданні спеціалізованої ради по захисту дисертацій
Д.068.18.06 при Київському університеті імені Тараса Шевченка
/252017, Київ-17, вул. Володимирська, 60/.

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці
Київського університету імені Тараса Шевченка.

Автореферат розіслано "16" вересня 1994 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук, доцент

 М. О. Рудь

ЛНБ ім. В. Стефаника
АН України

Структура дисертації включає вступ, чотири розділи, висновки, додатки, список джерел та літератури.

Вступ. Актуальність проблеми. В сучасних умовах переходу до ринкових відносин великого значення набуває вивчення і узагальнення історичного досвіду кооперації. Зокрема, це стосується кооперативного руху на території нашої Батьківщини впродовж 1920-х рр. Кооперація, як і понад сімдесят років тому, так і тепер, має бути спрямована на службу національним інтересам української економіки.

Використання цього ефективного соціально-економічного організму прискорить проведення економічних реформ. Це зумовлено тим, що життєздатність кооперації пояснюється її глибокою внутрішньою ознакою - виробничою демократією. Остання забезпечує вирішення однієї з глобальних проблем функціонування суспільства, а саме - утверджується право виробника володіти та самостійно розпоряджатися результатами своєї праці та засобами виробництва, які використовуються для їх досягнення. Особливо застосування кооперативних форм у сільському господарстві сприяє самовиразу кооперації у найголовнішій сфері її існування - виробничій. Тому аналіз виробничої діяльності кооперації уявляється нам дуже актуальним. Тим більше, що експериментальний досвід української кооперації не був в повній мірі використаний у двадцятих роках через штучне припинення лібералізації економічного життя.

З огляду на те, що Україна є однією з великих держав Європи, сьогодні здійснення радикальних економічних реформ передбачає забезпечення нерозривного зв'язку виробництва з світовим ринком. Досвід інтеграції з світовою економікою в Україні вже був. На початку двадцятих років кооперативи стали першими суб'єктами на зарубіжних ринках. Не підлягає сумніву, що вивчення цього досвіду стане позитивним кроком не тільки у справі віддачі належного кооперації, але й у справі уникнення помилок на складному шляху до ринку. В цьому зв'язку можна сказати, що процес національного та економічного відродження не буде повноцінним, якщо в ньому одну з головних ролей не займатиме дослідження неопцінного історичного надбання української кооперації у виробничій сфері.

Мета та основні завдання дисертації. Автор дисертації ставить за мету дослідити процес відновлення та діяльності укра-

льської споживчої і сільськогосподарської кооперації у 20-роках. Дисертант намагався також виявити особливості виробничої діяльності української кооперації у цей період. Для досягнення поставленої мети автор виходив передусім із традицій та психології селянства, яке становило більшість українського населення. Це сприяє більш широкому розкриттю національних особливостей кооперативного руху.

Виходячи з мети, автор визначає такі основні завдання: проаналізувати складання соціально-економічних та політичних передумов відновлення кооперації в Україні на початку 20-х рр.; простежити процес організаційного відродження та основні етапи становлення і розвитку кооперації; висвітлити національні, історико-географічні особливості кооперативного розвитку України; узагальнити досягнення кооперативної думки в період непу; розкрити суть виробничого кооперування; визначити головні форми кооперативного виробництва; дослідити історію експортно-імпорتنих операцій української кооперації.

Об'єктом дослідження є найпоширеніші види кооперації у 20-х роках: споживча та сільськогосподарська. Вони найбільш ефективно виявили себе у виробничому секторі економіки. Крім того, ці кооперативні системи мали тісний взаємозв'язок в різних галузях сільськогосподарського виробництва.

Автор обрав предметом дослідження виробничу діяльність споживчої та с.-г. кооперації, оскільки її здобутки переконливо свідчать про доцільність використання цієї структурної ланки економіки в сучасних умовах розбудови суверенної України.

Кооперативна виробнича діяльність розглядається як складний, багатогалузевий механізм, який за окремими видами кооперації мав свою специфіку.

Хронологічні межі дослідження тотожні з періодом непу. Відновлення кооперативного руху було пов'язане з новою економічною політикою і почало згортатися разом з нею. До того ж, впродовж 1921-1929 рр. кооперація розвивалася в найсприятливіших для неї умовах - чи то державна опіка, чи то оптимальне соціально-економічне та політичне становище.

Географічні межі дослідження - територія радянської України 20-х рр., де на той час спостерігався справжній феномен як для радянської економіки, що зумовлювався непом: сполука ринку та

державного планування з елементами адміністративного контролю, а в галузі зовнішньоекономічної - напівавтономне становлення кооперації в системі зовнішньої торгівлі.

Розкриття виробничої діяльності споживчої та с.-г. кооперації як багатогалузевого механізму проводиться в дослідженні у пов'язанні з економіко-географічним районуванням України. Кожний такий район мав свої особливості, які визначально впливали на розвиток виробничих процесів кооперації.

Методологічною основою дисертації є принципи об'єктивності, історизму. Багатогранність виробничої діяльності кооперації пояснює необхідність використання проблемно-хронологічного методу дослідження.

Стан наукової розробки проблеми. Дослідження проблеми починається у 20-х рр. Для нас науковий інтерес мають, перш за все, праці керівників та працівників української кооперації, які вперше зробили спроби узагальнити виробничий досвід кооперації: С.Бородаєвський, П.Височанський, А.Дідусенко, С.Зерудний, О.Лозовий, П.Любченко, К.Панченко, В.Целларіус та інші¹.

Більшість авторів намагалася відтворити реалії кооперативного життя, а саме - перетворення с.-г. кооперації у багатогалузеву виробничу систему. Так, С.Зарудним спеціалізація виробничих процесів розглядалася як найвживіший засіб інтенсифікації сільського господарства.² Значну роль в інтенсивному розвитку селянських господарств відігравала і контрактація. В публіка-

1. Бородаєвський С. Історія кооперації. -Прага, 1925; Височанський П. Коротка історія кооперативного руху на Україні. -Б.м., 1925; Його ж. Начерк розвитку української споживчої кооперації. -К., 1925; Дідусенко А. Система с.-г.кредиту на Україні /1923-1928 рр./ -Харків, 1929; Зерудний С. Українська кооперація на десяти роковини Жовтневої революції 1917-1927. -Харків., 1927; Лозовий А. Курс кооперації: Очерки історії и теорії кооперації. -Харьков, 1929; Любченко П.П. Доповідь голови правління "Сільського Господаря" на III з'їзді Уповноважених // "Сільський Господар". - 1924. -№5. -С.20-31; Панченко К. Сільськогосподарська кооперація України в цифрах за 10 років // Коопероване село. - 1927. -№20. -С.18-28; Його ж. С.-г. кооперація України в 1923/1924 рр. // Його ж. Хозяйственного строительства УССР за 1923-24 гг. -Харьков, 1925; Целларіус В. До міжнародного дня кооперації. -Харків, 1926.
2. Зерудний С. С.-г. гуртки й с.-г. кооперація // Кооп. село. -1927. -№1. -С.35-36.

ціях 20-х рр. цій формі виробничої діяльності, як споживчої, так і с.-г.кооперації, приділяється посилена увага.¹ Багато статей та праць було присвячено діяльності найпростіших кооперативних об'єднань: комун, артілей, МТТ та інших.² На відміну від попередніх, ці праці переважані ідеологічними та політичними деклараціями, що мали за мету пропагувати серед населення найпростіші форми господарювання. В них вбачали проміжну ланку на шляху до суспільного виробництва.

Більш-менш вільна від таких стереотипів праця І.Батюка.³ Автор змістовно характеризує колективні господарства. Оригінальним є його твердження, що кожне колективне господарство - велике сільськогосподарське підприємство, збудоване на принципах трудового колективу.

Переробкою продуктів сільського господарства займалися в той час і споживчі, і с.-г.кооперативи. Нагальною була потреба у працях, де б чітко роз'яснювались господарські функції кожної з кооперативних систем.⁴

В тогочасних дослідженнях приділяється увага і міжнародним кооперативним зв'язкам. Проте питання зовнішньої торгівлі української кооперації не пов'язується щільно з кооперативним виробництвом, і його розгляд носить скоріше пропагандистський характер, ніж науковий.

Характеризуючи в цілому висвітлення проблеми виробничої діяльності споживчої та с.-г.кооперації у літературі 1920-х рр., можна констатувати, що вона має науково-популярний характер.

1. Васил"ев К. Контрактація соняшника системою с.-г.кооперації //Кооп. село. -1927. -№4-5. -С.23-24; Воробіюв. Рік праці "Плодоспілки" та перспективи на майбутнє //Кооп. село. 1927. №1. -С.28-31; Куликов, Инсаров. Садо-виноградная и огородная кооперация //Кооп. путь. -1927. -№1. -С.29-30; Онуфрієв О. Контрактація в сільському господарстві на Україні. -Харків, 1929.
2. Лавриненко Ю. С.-г. артілі, як вони є //Сільський Господар. -1926. -№8-9. -С.11-14; Панченко К. Машиніві та тракторні товариства /як їх організувати та провадити роботу. -Харків, 1926; Чубар В.Я. Про господарське будівництво //Вибрані статті і промови. -К., 1972. -С.245-297; Шліхтер О.Г. Ху з "Ізд. ВКП/б/ та робота на селі //Вибрані твори. -К., 1959. -С.371-410.
3. Батюк І. Сільсько-господарська кооперація на Україні. -Харків, 1925.
4. Кривої И. Взаимодействие ЦРК с другими видами кооперации //Кооп. путь. -1927. -№4. -С.19-21; Певзнер С. Про взаємовідносини між сільськогосподарської та споживчої кооперацією //Кооп. село. -1927. -№4-5. -С.14-20.

Захоплення кількісними показниками та перлими досягненнями у виробничій сфері відволікало від розкриття суті глибоких виробничих процесів в кооперації. Втім, незважаючи на певні недоліки, це були перші узагальнюючі публікації з проблеми кооперативного виробництва, написані безпосередніми учасниками кооперативного руху.

Економічний фундамент в будівництві кооперації був створений видатними економістами М.Туган-Барановським, М.Кондратьєвим, М.Макаровим, О.Чаяновим, О.Челінцевим та інш.¹ Вони плідно працювали в цей час і розробили науково-обґрунтовану схему виробничої кооперації.

За складністю функцій М.Туган-Барановський виводить виробничий кооператив на вершину дев'ятивидової піраміди кооперативів. Чому? Тому що виробнича кооперація є і закупівельним кооперативом /засоби виробництва/, і кооперативом по виробництву, і кооперативом по збуту.

В свою чергу, М.Кондратьєв вважав виробничий кооператив кінцевою, найбільш розвинутою формою сумісного ведення господарства після постачальницько-збутової та кредитної.

О.Чаянов також підкреслював, що в черзі історичного розвитку кооперація по переробці /виробнича/ займає місце після кредитної та збутової і являє собою вищий ступінь кооперативної організації.

З початком суцільної колективізації вивчення питань, пов'язаних з кооперацією, було припинене. Оскільки кооперативний рух неможливо дискредитувати з точки зору економічної, він був дискредитований політично². Цілком зрозуміло, що наукове вивчення кооперації розділило долю самої кооперації.

Відродження наукової розробки проблеми бере початок на рубежі 1950-х - 60-х рр. Проте виробнича кооперація в цей час ще не виступає як самостійний об'єкт дослідження з власною логікою

1. М.И.Туган-Барановский. Социальные основы кооперации. -М., 1989; Кондратьев Н.Д. Основные вопросы промышленной деятельности с.-х. кооперации //Вестник с.-х. кооперации. -М., 1919. -№3-4. -С.3-8; Иого ж. Народное хозяйство СССР: /Курс лекций/. -М., 1928; Макаров М.П. Рыночное молочное хозяйство и кооперация. -М.-Л., 1926; Чаянов А. Краткий курс кооперации. -М., 1925; Иого ж. Основные идеи и формы организации с.-х. кооперации. -К., 1929; Челинцев А.Н. Сельскохозяйственная кооперация в России к 1926г. //Зап. ин-та изучения России. -Прага, 1925.

2. Пастухов Н.Г. ...отив правового уклона и извращений в работе потребительской кооперации. -М., 1930; Тьомкин И. Завдання споживкооперації в реконструктивний період. -Х.-К., 1931 та інш.

розвитку. Так, с.-г. кооперація розглядається як передумова суцільної колективізації. Крім того, вивчення виробничих процесів в кооперації в більшій частині робіт відбувається в історико-партійному плані.¹ Таким чином, поза увагою науковців залишається дослідження різнобічної виробничої діяльності кооперації, виявлення її соціально-економічних та національних особливостей.

Характерно, що в цей час зберігається тенденція до розгляду колгоспів як кращих агітаторів за спільну працю.²

На думку дисертанта, в цей період можна відзначити дві монографії П.М.Денисовця та Б.К.Мигаля.³ В цих працях аналізуються виробничі досягнення та недоліки с.-г. кооперації, її роль у відродженні господарства України. Однак, виробничі процеси в українській кооперації розкриваються побіжно, бо вони не становили предмет дослідження в цих роботах.

Проблема організації виходу на міжнародну арену кооперації відображена в дисертації А.С.Джеджули.⁴ Але автор не аналізує історію зовнішньоторговельних відносин кооперації.

Таким чином, дослідження кінця 50-х - середини - 80-х рр., в яких в тій чи іншій мірі розглядаються певні аспекти обраної нами проблеми, не дивлячись на їх ідеологічну канву, містять у собі багатий фактичний матеріал. Їх автори ввели у науковий обіг нові документи. Більшість робіт має важливі та цікаві ві-

1. Громенко И.Б. Руководство Коммунистической партии Украины развертыванием производственного кооперирования на селе /1921-1925 гг./: Дисс... канд. ист. наук. - К., 1961; Кунах Ю.І. Борьба Коммунистической партии та уряду України за перетворення споживчої кооперації на соціалістичних началах /Березель 1921-грудень 1922/// Питання історії СРСР. -1974. -Вип. 17. -С. 51-58; Меліхова М.В. З історії споживчої кооперації в Українській РСР // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. -1975. -№9. -С. 84-88.
2. Напр., Бакуменко П.І. До історії боротьби Комуністичної партії України за революційні перетворення аграрних відносин на Україні /1920-1925 рр.// Із історії Комуністичної партії України. -1959. -Вип. 2. -С. 65-72; Гетьман-Кравченко М.А. Діяльність Коммунистической партии по созданию с.-х. кооперации на Украине /1921-1928 гг.// Из истории борьбы Компартии Украины за социалистическое переустройство сельского хозяйства. -К., 1961. -С. 24-44.
3. Делисовец П.М. Колгоспне будівництво на Україні в 1921-1925 рр. -Харків, 1969; Мигаль Б.К. Здійснення аграрної політики на Україні у відбудовний період /1921-1925 роки/. -Харків, 1974.
4. Джеджула А.В. Международные экономические отношения Советской Украины в 1920-1923 гг.: Дисс... докт. ист. наук. -К., 1967.

домості, невикористання яких значно збіднює зміст сучасних досліджень.

Новий етап історіографії проблеми починається з середини 1980-х рр. Третя велика хвиля інтересу до кооперації пов'язана з тим, що у суспільстві її розуміють як один із економічних реформ. Науковці роблять спроби по-новому розглянути історико-економічні процеси у двадцятих роках.

Критичне, концептуальне переосмислення історичного досвіду 20-30рр. відзначає праці С.В.Кульчицького. В них автор об'єктивно досліджує широке коло проблем, пов'язаних з розвитком кооперації в період непу, колективізацією та її наслідками, економічними процесами в Україні.¹

Розробка окремих сторін проблеми свій подальший розвиток знаходить у статті А.Г.Морозова.² Автор головну увагу приділяє саме спеціалізованим товариствам та центрам.

Розкриття певних форм діяльності споживчої та с.-г. кооперації в період непу присвячені статті М.В.Аліман, Т.В.Онпко, В.І.Бутенко та інш.³

Деякі аспекти даної проблеми розкриті в монографіях В.В.Калініченка та Г.І.Сургая.⁴ Зокрема, в монографії Г.І.Сургая вказується на те, що кооперативний рух в 20-х рр. був важливим фактором підвищення продуктивності сільського господарства, розвитку внутрішньої і зовнішньої торгівлі.

У цей період поживається інтерес науковців і до історії

1. Кульчицький С.В. 1933: трагедія голоду. -К., 1989; Його ж. Ціна "великого перелому". -К., 1991; Його ж. Історія і час. Роздуми історика //Укр. істор. журн. -1992. -№4. -С.3-10; Кульчицький С.В. та інш. Історія України: Проб. підруч. для 10-11 кл. серед. шк. -Частина I. -К., 1993 та інш. Див. також праці, написані в співробітництві з Даниленком В.М., Касьяновим Г.В., Лях С.В., Марочко В.І.: Кульчицький С.В., Лях С.В., Марочко В.І. Становление основ социалистического уклада жизни крестьянства УССР. -К., 1988; Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки. -К., 1991.
2. Морозов А.Г. Діяльність спеціалізованої сільськогосподарської кооперації на Україні /1923-1928рр./ //Укр. істор. журн. -1989. -№8. -С.76-87.
3. Аліман М.В., Онпко Т.В. Производственная деятельность потребкооперации Украины в первой половине 20-х гг. /Полтава, 1991. -Деп. в ИНИОН АН СССР 21.05.91, №44603; Бутенко В.И. Развитие сельскохозяйственной кооперации на Украине в 20-е гг. // Вестник Харьковского ун-та. -1989. -Вып.23. -С.3-10.
4. Калініченко В.В. Сільське господарство України в доколгоспний період /1921-1929/-Харків, 1991; Сургай Г.І. Сільське господарство України: уроки минулого і сучасний аграрний курс. -К., 1991.

зовнішньої торгівлі української кооперації. Незважаючи на змістовність досліджень цього періоду, відзначимо, що в них не робиться акцент на тому, що тільки завдяки розмаху виробничої діяльності кооперації стала можливою її участь в зовнішній торгівлі як СРСР в цілому, так і УСРР зокрема.¹

Позитивною рисою сучасної історіографії проблеми є відмова від стереотипу про закономірність еволюції кооперації в колгосп.² Окремо варто виділити праці науковців української діаспори.³

Ця література дозволяє розглядати кооперацію не тільки в господарсько-культурному аспекті, але й у національному. Разом з тим для нас ці праці становлять цінність ще й по тій причині, що їх автори мали досвід кооперативної роботи в Україні 20-х років.

У нашому дослідженні ми з повагою звертаємося і до зарубіжних авторів неукраїнського походження, в працях яких містяться оцінка місця кооперації в господарському механізмі країни в період непу.⁴

Таким чином, із загального огляду історіографії видно, що проблема виробничої діяльності споживчої та с.-г. кооперації ще не отримала належного вивчення, а тому стала темою спеціального дослідження.

Джерельну базу дисертаційної праці складають, перш за все, архівні матеріали.

Головним джерелом дослідження стали матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України.

1. Див.: Безродний Е.Ф. Учасие Советской Украины в международных связях СССР /1923-1929гг./: Дисс... докт. ист. наук. -К., 1989; Оніпко Т.В. Встанслення і зміщення зв'язків споживчої кооперації України з міжнародним кооперативним рухом /1921-1925рр./ //Укр. іст. журн. -1987. -№10. -С.106-113.
2. Напр. Атоян С.М., Герсань Ю.А. Наукова література 20-х років як джерело вивчення досвіду кооперативного руху на Україні в початковий період непу //Наукові праці з питань політичної історії /респ. міжвід. наук зб.-Вип.170.-К., 1991.-С.84-93; Морозов А.І. Кредитна сільськогосподарська кооперація УСРР в роки непу: Автореферат дис... д-ра іст. наук.-К., 1994.
3. Витанович І. Історія українського кооперативного руху. -Нью-Йорк, 1964; КононенкоК. Україна і Росія: Соціально-економічні підстави української національної ідеї 1917-1960. -Мюнхен, 1965; *Mardas V. L'Ukraine, soviétique dans les Relations Internationales 1918-1923. Etudes historiques et juridiques. -Paris, 1959.*
4. Моргул О. Нариси історії промислової кооперації України. -Мюнхен, 1966.
4. Карр Э. История Советской России. Кн. I: Т. I и 2. Большевистская революция. 1917-1928. -М., 1990; Конквест Р. Жнива скорботи: радянська колективізація і голодомор. -К., 1998.

значна кількість яких вводиться у науковий обіг вперше. Найбільш ґрунтовними є документи фондів: 2 - РНК УРСР /протоколи засідань РНК УРСР, постанови Ради Праці та Оборони СРСР та інш./; 27 - Народного Комісаріату землеробства УРСР /протоколи пленумів Головного кооперативного комітету при РНК УРСР/; 337 - Держплану УРСР /доповіді Держплану УРСР про підсумки та перспективи розвитку кооперації/. Матеріали цих фондів інформаційно-звітнього та директивного характеру. Вони надають досліднику можливість відтворити реальну картину виробничої діяльності споживчої та с.-г.кооперації.

Дисертант використав також фонд ЦК КП/б/У Центрального державного архіву громадських об'єднань України, який містить дуже важливі для вивчення даної проблеми інформаційно-аналітичні матеріали. Найбільш цінними є документи вищих партійно-урядових інстанцій, що стосуються питань української кооперації.

Необхідні для вивчення проблеми матеріали знаходяться і в Державному архіві Київської області. Це передусім фонди Київських губземуправління /Ф-849/ та повітземвідділу /Ф-350/. Значний фактичний матеріал, що відклався в цих фондах, висвітлює створення перших споживчих товариств та сільськогосподарських артілей.

Складовою частиною джерельної бази є численні документальні, статистичні збірники, довідники-щорічники. Вони дозволяють зробити висновки щодо розмаху виробничої діяльності як в низовій ланці кооперації, так і в коопцентрах, зміни обсягів продукції виробничих кооперативів, простежити кількісний склад пайщиків та багато інших цінних відомостей.

Суттєво доповнюють джерельну базу періодичні видання 1920-х років: журнали "Коопероване село", "Кооперативный путь", "Українська кооперація", "Вестник внешней торговли Украины" та інші, а також газети, які розкривають проблеми кооперативного життя в Україні.

За допомогою аналізу нових та маловідомих джерел дослідник намагався об'єктивно розкрити діяльність української виробничої кооперації впродовж 1920-х років.

Основні положення і висновки, які виносяться на захист:

- кооперативний рух, його вплив на господарське життя країни обумовлювався як об'єктивними факторами /післявоєнна руїна, особливості соціально-економічного розвитку України/, так і

суб"єктивними /ставлення радянської влади до кооперації диктувалося політичною кон"юнктурою/;

- демократині принципи функціонування кооперації позбавили зацікавленість української людності в різних формах кооперативних об"єднань;

- природний, поступальний характер кооперативного розвитку з початком непу стимулювався постановами та декретами радянської влади, завдяки чому кооперація перебудувалася на принципах господарської самодіяльності, зберігаючи до певної міри свою незалежність;

- наслідком організаційно-господарської еволюції кооперації стало виділення виробничого сектору в споживчій та сільсько-господарській кооперативних системах;

- процеси кооперативної спеціалізації призвели до централізації управлінських функцій і створення відповідних сільсько-господарських кооперативних центрів. Волночас такий організаційний крок пояснюється намаганням державних органів і політичних структур надати кооперативному будівництву централізованого характеру;

- споживча та сільськогосподарська кооперація були органічно взаємопов"язані подібними формами виробничої діяльності /проведення контракції та експлуатація с.-г. підприємств/ та її напрямками /переробка продуктів тваринництва, городництва, виноградарства/;

- Україна являла собою приклад найглибшого проникнення кооперації у сферу сільськогосподарського виробництва. В період непу кооперативне виробництво охоплювало механічні процеси, пов"язані із землею /ТСОСи, машинні, меліоративні товариства/, біологічні процеси /селекційні, насінневі товариства/, механічні процеси початкової переробки /маслоробні, овочесушні та інші./ а також переробки залишків виробництва /олійне, спиртове виробництво тощо/;

- невід"ємною складовою частиною та об"єктивним свідченням ефективності кооперативного виробництва є зовнішня торгівля української кооперації. Спеціалізація виробничої діяльності споживчої та сільськогосподарської кооперації намітила відповідно профілізацію зовнішньоторговельної кооперативної роботи: експорт продуктів птахівництва, м"ясо-і маслоекспорт, плодоовочевий та насінневий експорт;

- Історія виробничої діяльності та зовнішніх відносин української кооперації переконливо доводить, що ринкові механізми в економіці більш гнучкі та ефективні, ніж командно-адміністративна система. Особливе значення господарського механізму кооперації полягає і в тому, що в ньому знайшли перевірку, наукове та практичне підтвердження демократизм, опора на інтереси людей.

Наукове новизна дисертації обумовлена тим, що автор спробував знайти нові підходи у вивченні цієї проблеми, які дозволили всебічно проаналізувати виробничу діяльність споживчої та сільськогосподарської кооперації, вплив на неї українських кооперативних традицій. Кооперативне виробництво висвітлюється в тісному зв'язку з соціально-економічними та політичними процесами, які проходили в Україні у 20-х роках. При цьому вивчення проблеми відбувається з увагою на традиції українського менталітету. В дисертаційній роботі досліджується і узагальнюється історія розвитку зовнішньої торгівлі української кооперації як невід'ємної складової кооперативного виробництва.

Практичне значення дисертації полягає у тому, що її висновки, узагальнення, фактичний та додатковий матеріал сприятиме формуванню інформаційної бази для наукових, навчально-методичних праць, практичній діяльності органів державної влади та управління. Практичні рекомендації можуть бути використані при виборі державної соціально-економічної політики в сучасних умовах.

Наукова апробація дисертації проводилася на кафедрі нової історії України Київського університету ім.Тараса Шевченка.

Основні положення дисертації відображені в публікаціях автора, доповідались на науковій конференції Київського університету /6-8 квітня 1994р./ Положення дисертації використані автором під час проведення занять зі студентами Київського університету.

У першому розділі "Соціально-економічні та політичні підстави впровадження кооперації в господарське життя країни" розглянуто об'єктивне та суб'єктивне підґрунтя відновлення кооперативного руху в Україні на початку 20-х років.

На думку автора, до об'єктивних чинників цього процесу належать соціально-економічні фактори. Передусім це тяжкий економічний стан, що залишився у спадок країні після руйнівних

першої світової війни, національної революції та громадянської війни. У зв'язку з цим головною метою непу опинилася шільно ув'язаною з кооперацією. Те, що було не під силу розпогошеним людським масам, змогли вирішити кооперативи, тобто групи людей, об'єднаних спільною господарською метою. Стже, кооперація стала найкращим засобом згуртування населення як міського, так і сільського, навколо вирішення нагальних господарських проблем.

Другий об'єктивний чинник - це особливості соціально-економічного розвитку України: аграрна перелюдненість, незадовільний стан шляхів місцевого сполучення, слабка капіталозоборонність селлиських господарств. Все це, з огляду на післявоєнну руїну, вимагало негайної інтенсифікації сільського господарства. Саме кооперація була в змозі ефективно впроваджувати в селлиські господарства посіви технічних культур. Крім того, постачальницькі операції кооперативів забезпечували селянам належні умови для виробництва.

Автор зазначає, що кооперативи долали не тільки наслідки економічної розрухи. Більшовицькі реквізиції часів "військового комунізму" настільки поглибили господарську кризу країни, що поставили її на край державної катастрофи: страшний голод 1921р., численні повстання доведених до відчаю селян. Щоб підняти зруйноване господарство /в отже і зміцнити радянську владу/, потрібно було зохотити селянина як високопродуктивного виробника.

Саме через кооперацію з її демократичними принципами функціонування стало можливим виконання цього завдання. До того ж, така форма господарювання не викликала заперечень з боку більшовиків, бо ґрунтувалася на колективних початках. Радянською владою вряховувалась також і прихильність населення до кооперації /форми кооперативного співробітництва серед населення були дуже популярними/. Про це свідчить, зокрема, факт широкого святкування у Києві в 1918р. совокаріччя діяльності видатного українського кооператора М.Левитського.¹

Отже, кооперація стала найбільш оптимальним соціально-економічним організмом, що уособлював у собі компроміс між суспільним та індивідуальним інтересами. Особливо для України, з її

Г. Державний архів Київської області /ДАКО/, ф. 1447, оп. 1, спр. 42, арк. 1.

зможною більшістю населення, кооперативи стали найбільш доцільною формою господарювання.

Саме на цих перевагах кооперативної організації праці наголошували і видатні економісти, діяльність яких певною мірою позитивно впливала на кооперативний рух /М.Туган-Барановський, М.Кондратьєв, О.Чаянов та інші/.

Соціально-економічний розвиток України напередодні і на початку 20-х рр. поживив зацікавленість української людності в різних формах кооперативних об'єднань. Очевидно, що сподівання народу на поліпшення свого матеріального та духовного стану привертала його увагу до споживчої та с.-г.кооперації.

У другому розділі "Організаційне оформлення української кооперації" простежується процес консолідації кооперативних сил України, аналізується вплив держави на кооперативне будівництво.

Розбудова кооперативної мережі почалася напередодні непу. У 1926р. були утворені керівні органи кооперації в особі Головного кооперативного комітету з адміністративно-розпорядчими функціями¹ та єдиного споживчого коопцентру - "Вукоспілки"²

Оскільки на кооперацію покладалися важливі завдання відродження господарства, особливо сільського, було посилено вплив комуністичної партії в кооперативному будівництві. Це знайшло свій вираз у створенні кооперативного відділу при ЦК КП/б/У, партійної кооперативної комісії³, міжкооперативної конфракції⁴. Фактично ці органи позбавляли кооперацію організаційної та господарської ініціативи.

З початком лібералізації економічного життя держава пішла назустріч зростанню кооперативного руху. Нею було відкрито простір для вільної виробничої ініціативи: кооперації надавалося право самостійних заготівель с.-г. продуктів, поверталися належні їй підприємства, продукція яких звільнялася від податку тощо.

Важливим здобутком української кооперації в організаційному будівництві стало виділення із унітарної системи споживчої кооперації сільськогосподарських кооперативів. Вони утворили у

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України /далі ЦДГО/, ф. 1, оп.20, спр.379, арк.15.

2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України /далі ЦДАВО/, ф.340, оп.1, спр.5596, арк.3.

3. ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.371, арк.7, 19.

4. Там же, спр.849, арк.6.

березні 1922р. власний центр - "Сільський Господар"¹. Це свідчило про певну еволюцію кооперативної системи: крім торговельного, виділився чисто виробничий сектор.

Найбільш важливими питаннями функціонування української кооперації були кошти та побудова. Тому вона першою в СРСР пішла на спрощення кооперативної структури /постанова РНК від 19 квітня 1922р.²/ Відтепер кооперативна система України являла собою мережу об'єднань, взаємодія яких проявлялася у схемі: товариство - райсовз - єдиний центр/. Останнім значним організаційним досягненням української кооперації у першій половині 20-х рр. стало скасування примусового кооперування.³ Так закінчився процес перебудови кооперації на принципах господарської самодіяльності та незалежності.

Одночасно організаційна розбудова української кооперації передбачала і вирішення питання її зовнішньоекономічної роботи. На початку 20-х рр. питання виходу кооперації на зовнішній ринок перетворилося на державну політику. Радянські органи зовнішторгу не визнавалися зарубіжними країнами, натомість кооперація викликала у них більше довіри, бо вже мала досвід у цій галузі. У зв'язку з цим кооперативи стали першими суб'єктами радянської зовнішньої торгівлі. Державою були створені належні фінансові та матеріально-технічні підвалини виходу кооперації на міжнародну арену.

На основі аналізу архівних документів автор прийшов до висновку, що для України організаційна сторона цього виходу мала свої особливості. По-перше, вихід на зарубіжні ринки українські кооперативи здійснювали об'єднано. Це знайшло свій вияв у створенні закордонних представництв "Укркооп" у Берліні /вересень 1922р./⁴ та "Коопукри" в Лондоні /грудень 1923р./⁵ По-друге, українська кооперація після утворення СРСР домоглася відносно самостійного виступу на міжнародних ринках.⁶ Виявлені дисертантом архівні матеріали дають підстави стверджувати, що багато в чому цьому сприяла активна діяльність П.Любченка на посаді голови правління Спідки с.-г. кооперації

1. Зерудний С. Українська кооперація на десяти роковини Жовтневої революції 1917-1927. - Харків, 1927. - С.30.

2. ЦДАВО України, ф.1, оп.2, спр.522, арк. 4-5.

3. Там же, ф.337, оп.1, спр.2989.

4. Там же, спр.1570, арк.5.

5. Там же, ф.807, оп.1, спр.1, арк.22.

6. Там же, ф.2, оп.2, спр.822, арк.293; ф.807, оп.1, спр.1, арк.56; спр.24, арк.66.

У третьому розділі "Розвиток виробничої діяльності споживчої та сільськогосподарської кооперації" детально аналізуються витoki, еволюція кооперативного виробництва, визначаються його головні форми та особливості.

З початком непу першими до виробничої діяльності приступили споживчі кооперативи: робітничі та сільські. В умовах товарного голоду їх діяльність вирішувала проблему забезпечення робітників великих промислових районів України продуктами харчування. Тому головними галузями виробничого споживчого кооперування стали хлібовипікання /на середину 20-х рр. в СРСР налічувалося 2 тис. 124 пекарні, приблизно десята частина з них функціонувала в Україні²/, маслобійне виробництво /в основному 26 маслозаводів "Вукоспілка"/, а з кінця 20-х рр. - організація громадського харчування та приміських господарств. Зокрема, у 1929р. на Донбасі за робкоопами було закріплено 7767 га землі під радгоспи для ферм та під городаи 1816 га³. Значним стимулом підвищення праці на кооперативній фермі була практика, коли майже половина молочної продукції розходила ся серед цих же пайщиків.

В організації городів значне місце відводилося контракції. В системі споживчої кооперації найбільше значення мала контракція овочів, яка велася переважно робкоопами.

Велику роль у споживчому кооперативному виробництві відіграла "Вукоспілка". Вона володіла 15 млинами, понад 20 олійницями, миловарнею, а також Одеською консервною фабрикою, яка в загальному виробництві консервів УРСР займала 40%, в Союзі - біля 15%.⁴

Ефективність споживчого виробничого кооперування дозволила у середині 20-х рр. обслуговувати 8 млн. чол. або 28,2% українського населення.⁵

Як показано в дослідженні, виробнича діяльність споживчої кооперації відіграла значну роль у підвищенні продуктивності харчової та переробної промисловості України в період непу.

Якщо споживча кооперація у двадцятих роках була необхідним

1. ЦДАВО України, ф.р-337, оп.І, спр.1670, арк.2-6.

2. Підрахунки автора.

3. ЦДАГО України, ф.І, оп.20, спр.2985, арк.12.

4. ЦДАВО України, ф.807, спр.15, арк.82.

5. Там же, ф.337, оп.10 спр.2989, арк.7.

супутником робітничого населення, то виробнича с.-г. кооперація стала необхідним супутником селян.

У досліджуваній період розвиток с.-г. кооперації намічається по трьох групах. Першу групу становили с.-г. колективи /артілі, комуни тощо/. Незважаючи на те, що їх діяльність стала певним внеском у відбудову сільського господарства України, у виробничій сфері вони виявили себе в тому, що обслуговували в основному потреби тільки тих господарств, які входили до них. До другої групи належали універсальні товариства. Метою їх діяльності було створення необхідних матеріальних умов для виробництва, тобто за функціональним напрямком це були постачальницькі товариства. Отже, вони набували масовості до тих пір, поки були задоволені початкові потреби селян, а саме в перші роки непу.

Найбільш ефективними, а тому і поширеними серед селян, були спеціалізовані товариства. Їх створення обумовлювалося тим, що подальший успіх с.-г. кооперації залежав від її розгалуження за окремими ділянками праці. В період непу діяли с.-г. товариства, які поділялися на 30 різноманітних родів.

Спеціалізована кооперація вимагала залучення в свою систему економічно потужних селянських господарств. Внаслідок цього у фахових товариствах переважали середняки - від 44 до 59%¹.

Своєрідні форми виробничої кооперації - бурякові, насінневі, виноробні, тютюнові - функціонували в тих районах, де спеціальні культури мали найбільшу можливість для свого економічного розвитку. Кожний район України мав прихильність в силу природних умов до певного роду с.-г. кооперації. Так, Чернігівщина та Київщина займалися роботою в царині садівництва, городництва, посадкою тютюну та постачанням махорки. На Полтавщині та Харківщині с.-г. спілки мали власні насінневі господарства тощо. Найбільше була розвинена с.-г. кооперація у степових, лівобережних та лісостепових районах України. Саме Україна стала тією територією СРСР, де форми виробничої рослинницької кооперації набули найбільш закінченого розвитку.

Разом з тим створення торф'яних, меліоративних товариств обумовлювалося аграрною перелюдністю та наявністю непридатних земель для с.-г. культур в Україні. Тільки у 1925р. меліоративна кооперація провела 5 великих робіт по осушенню бо-

літ в районах діяльності Прилуцької, Золотоношської та Лубенської спілок загальною площею в 22 тис. 700 десятин.¹

Поглиблення процесів спеціалізації вимагало централізації різних галузей кооперативного виробництва. Тому із єдиного центру с.-г. кооперації відокремлюються самостійні фахові центри: у галузі насінництва - Всеукраїнська спілка насінництва /1922/; буряківництва - "Укрсільцукор"/1924/; "Бурякспілка"/1926р./; тваринництва - "Добробут"/1924/; плодоовочева справа - "Флодоспілка"/1925/; меліорації - "Меліоцентр"/1929/. Лвище централізації пояснюється і намаганням держави не втрачати контроль над швидким розгортанням виробництва кооперації.

Сільськогосподарська кооперація, організувавши через своїх пайщиків забезпечення сировиною, технічну переробку та збут, перевела в цілому організацію виробництва в нову якість. Таким чином, вона спонукала дрібного виробника поліпшувати свою техніку і переходити до удосконалених методів хліборобства і тваринництва. Це, в свою чергу, вплинуло на прибутковість сільського господарства в період непу: з огляду на тогочасний стан усіх галузей сільського господарства прибуток від них на 1925/26 рр. становив 500 млн.крб., в той час як прибуток української промисловості - лише 17 млн. 127 тис.крб.² Зокрема, за 1924/25р. с.-г. кооперація надала цукровій промисловості 3/4 сировини, яка перероблялася, і 4/5 бурякової продукції селянства, що призначалась для цукрозаводів.³ Отже, с.-г.кооперація відіграла важливу роль в справі відродження української цукрової промисловості. До того ж, питома вага скотарсько-молочарських кооперативів "Добробуту" в постачанні українських ринків визначалась по м'ясу -19,5%, по молоку -51%, сировині - 61%.⁴

Матеріали дисертації переконливо свідчать, що в роки непу кооперація як форма економічного співробітництва людей себе повністю виправдала.

У четвертому розділі "Зовнішня торгівля української кооперації в системі кооперативного виробництва" висвітлюється питання розвитку зовнішньої кооперативної торгівлі, яка стала

1. Підрахунки автора.

2. Коваленко Ф.Г.Економіка України.-Харків, 1927. -С.79.

3. ЦДАВО України, ф.337, оп.1, спр.4486, арк.45.

4. Там же, спр.7121, арк.61.

закономірним наслідком виробничої діяльності кооперації.

Після задоволення потреб внутрішнього ринку, налагодження збуту продуктів сільського господарства за кордон стало важливим завданням української кооперації у 20-х рр. Виконання цього завдання було можливим завдяки зростанню обсягів кооперативного виробництва.

Українська зовнішня торгівля в цілому, та кооперативна зокрема, була похідною від сільського господарства. Тому експорт кооперації становили м'ясні, молочні та плодоовочеві продукти.

Перелік імпортованих товарів для української кооперації був також досить широкий: ділова деревина, сільськогосподарські машини, галантерея, канцприладдя тощо.

На початку 20-х рр., коли переробна індустрія української кооперації ще тільки розгорталась, першими статтями кооперативного експорту стали хліб та сировина. Тільки після утворення фахових кооперативних центрів перелік продуктів експортного призначення значно збільшується.

Як тільки "Сільський Господар" та "Вукоспілка" в серпні 1924р. утворили "Кооптах", роль кооперації відразу займає видне місце в галузі експорту яєць. В 1926/27р. питома вага "Кооптах" складала 64% до загальної кількості яєць, що експортувалися з України¹; а доля "Кооптах" в експорті цього товару із СРСР становила 17,6%.²

В розвитку кооперативного м'ясоекспорту значне місце належить товариству "Бекон". Воно було першим в справі вивозу з України продуктів індустріалізованого тваринництва, а беконне виробництво – піонерським започаткуванням. Ця галузь експорту пов'язана з великими технічними базами переробки м'ясної сировини – Кременчуцькою та Полтавською беконними фабриками. Роль України в союзному експорті бекону з 29,2% в 1924/25р. виросла до 53,3% в 1925/26р.³

Виділенню плодоовочевої галузі українського експорту сприяла виробнича діяльність "Плодоспілки", яка ефективно збувала за кордон лишки продуктів плодоовочевих кооперативів. В 1928/29р., наприклад, нею експортувалося 500 гектолітрів виноград-

1. ЦДАВО України, ф.423, оп.4, спр.185, арк.252.

2. Там же, ф.337, оп.1, спр.4499, арк.12.

3. Там же, ф.423, оп.4, спр.185, арк.70-71.

ного соку та 5 тисяч гектолітрів вина¹.

Фундаментом для зростання кооперативного експорту служили технічно оснащені переробні підприємства кооперації.

Завдяки діяльності української кооперації в галузі зовнішньої торгівлі встановився активний баланс - вивіз перевищував довіз. Крім того, розвиток зовнішньої торгівлі кооперації допоміг визначити обличчя України як експортера світового рівня.

На сучасному етапі нашої історії, коли Україна розбудовує власну економіку, досвід 20-х рр. в проведенні кооперативної зовнішньоекономічної роботи набуває практичного значення.

У висновках узагальнено основні підсумки дисертаційного дослідження, весь зміст якого доводить, що українська кооперація за порівняно невеликий час, з 1921р. по 1929р., зуміла заявити про себе як ефективний соціально-економічний організм.

Безперечно, кооперація України 20-х рр. стала яскравою сторінкою в світовій історії виробничої кооперації. Тому вивчення кооперативного досвіду в наш час, коли Україна йде до розмаїття форм господарювання, має важливе значення.

На основі вивчення виробничої діяльності споживчої та сільськогосподарської кооперації у 20-х роках автор висловлює ряд практичних порад та побажань. Перш за все для стимулювання кооперативного руху в сучасних умовах необхідно активно застосовувати економічні важелі /кредити, оренда тощо/. Потрібно, щоб держава підтримувала кооператорів економічними засобами прямої допомоги льготними кредитами, преміями. Крім того, державна податкова політика повинна направлятися на стимулювання виробничих процесів, а не навпаки. Не завадило б використовувати кооперативи для репрезентування національної економіки за кордоном. Зокрема, таке право може надаватися тим виробничим кооперативам, які найбільш повно задовольнятимуть потреби внутрішнього ринку. Загального прогресу в кооперативному розвитку можна досягти і при відновленні незаслужено забутої практики заготівлі експортної сировини з опором на сільське населення: розподіл чистого прибутку від зовнішньої торгівлі з урахуванням сільських заготовачів.

Основні положення дисертації висвітлені в публікаціях автора:

І. Виробнича діяльність спеціалізованої кооперації у сільсько-
І. ЦДАВО України, ф.337, оп.І, спр.6935, арк.14.

- му господарстві України двадцятих років ХХ ст. -К., 1993. -9 с. -Деп. в ГНТБ Укр., 09.08.93, № 1678. -Ук. 93.
2. Соціально-економічні передумови відродження кооперації в Україні /1920-і роки/. -К., 1993. - 9 с. -Деп. в ГНТБ Укр., 09.08.93, № 1676. -Ук. 93.
  3. Промисловість споживчої кооперації України в період непу. -К., 1994. -7 с. -Деп. в ГНТБ Укр., 10.01.94, № 61.-Ук.94.
  4. Зовнішня торгівля української кооперації у двадцятих роках //Запланована і прийнята до друку у Вісник Київського університету у 1994 р.
  5. Зовнішня торгівля української кооперації в 1920-х роках //Тези доповідей науково-методичної конференції "Історія українського народу" у Києві 19-22 квітня 1994р. /в друці/.

Григор

MS. B. 1. 1. 1.

1159971

AB 30.945

AB 30.945